

Paracelsus' *Labyrinthus*

Een nagekomen inleiding

Elke Bußler

2023

Toen ik twintig jaar geleden de *Artsen op dwaalwegen* de wereld in stuurde, mijn eerste Paracelsus-vertaling, voelde ik mezelf niet in de positie om er een zinnige inleiding aan mee te geven; de lezer moest zich zelf maar zien te redden. Dat deed die ook, want veel lezers blijken mensen te zijn die van de zaken waar Paracelsus over schrijft, meer kaas hebben gegeten dan ik, of die gewoon ieder op zijn manier hun toegang vinden. Voor mij zijn de vertalingen vooral de neerslag van mijn eigen zoektocht om tot begrip van de teksten te komen; wat ik daarbij op de lezer voor heb, blijft in veel gevallen beperkt tot mijn begrip van de taal waarin Paracelsus schrijft.

Toch heb ik in de loop van de tijd een aardig overzicht over het werk van Paracelsus gekregen en begin ik geleidelijk aan ook wat meer in de diepte door te dringen. Zodoende voel ik me nu wel in staat om de beginnende lezer een beetje wegwijs te maken.

Biografie in vogelvlucht

Toen Paracelsus (1493/94–1541) de *Labyrinthus* schreef, was hij midden veertig en had hij al een onvoorstelbaar rijk leven achter de rug. Rijk aan ervaringen – ‘ervarenheid’ noemde hij deze toestand – maar zeker ook aan teleurstellingen. Hij zou een keer gezegd hebben dat hij, ook al zou hij jong sterven, toch ouder zou zijn geworden dan de meeste mensen, gezien de intensiteit van zijn leven en werk. Dat is zonder twijfel waar (al kan ik helaas de bron hiervan niet meer achterhalen).

Aan zijn medische opleiding begon hij als klein jongetje, aan de hand van zijn vader, de arts Wilhelm von Hohenheim, in de natuur rond het Zwitserse Einsiedeln. Toen hij zes of zeven was, verhuisden de twee naar Villach in Karinthië, dat Paracelsus later zijn ‘tweede vaderland’ zou noemen; zijn vader werd daar stadsarts. Zijn moeder was op dat moment blijkbaar al overleden.

Hij studeerde aan diverse universiteiten en zou rond 1515 in het Italiaanse Ferrara zijn afgestudeerd. Wat hij daar leerde, begon geleidelijk aan steeds meer te schuren met zijn hoge ideaal om mensen te genezen. Zo schreef hij later over zijn studie, zich richtend tot zijn collega’s:

Ik roep u, de artsen, allemaal op niet naar mij te kijken, die u als tegenstander ziet. Kijk eerst naar uzelf en oordeel dan pas over mij. Ik ben in dezelfde tuin groot geworden als u, maar daarna overgeplant in een andere. Dat wil zeggen, ik ben in de tuinen opgegroeid waar de bomen worden afgeknut, en was een niet gering sieraad

van de universiteit. Maar toen de archeites [mijn inwendige gids] merkte dat ik daar hoogmoedig en dikdoenerig van werd, zag hij aanleiding mij over te planten in een andere tuin. Want zoals een goede fruitboom wordt uitgegraven om in plaats daarvan een linde te planten, zo gebeurt het hier [aan de universiteit] ook. De vruchtbaarheid wordt weggenomen en de arts wordt tot een lust voor het oog gemaakt zoals een linde – hij draagt geen vruchten. Vandaar de transplantatie: nadat ik zo lang was verminkt, werd ik in een andere tuin gezet. Ik ging de weg van de ervarenheid bewandelen en liet het knotwerk achter me.¹

De weg van de ervarenheid leidde hem gedurende een klein decennium door alle uithoeken van Europa. Hij werkte als arts, nam als chirurgijn aan verschillende oorlogen deel en probeerde bij iedereen zijn licht op te steken. Daarbij was hem van begin af aan duidelijk dat een simpele natuurgeneeswijze niet volstond. De mens is tenslotte meer dan alleen een natuurwezen.

Ik heb altijd mensen gezocht die kennis en ervaring hadden in de kunst van de adepta philosophia, ben hun een lange weg achterna gereisd en heb alles waar mijn gemoed naar verlangde, in ruime mate gevonden.²

Wat is deze *adepta philosophia*? ‘Adeptus’ betekent ‘verkregen, ontvangen’, en ook ‘ingewijde’. Een ingewijde is dus iemand die iets ontvangen heeft. Zo ziet Paracelsus het ook; vaak genoeg haalt hij Matt. 7:7 aan: “Vraagt en er zal aan u gegeven worden; zoekt en ge zult vinden; klopt en er zal voor u worden opengedaan.” In dit verband noemt hij ook regelmatig de kabbala; dit woord is afgeleid van het Hebreeuwse werkwoord kibel, dat ook ‘ontvangen’ betekent. De *philosophia adepta* is in de paracelsische filosofie het gedeelte dat met de ‘bovenste sfeer’ ofwel het firmament te maken heeft, in tegenstelling tot de ‘elementaire’ of natuurlijke sfeer vertegenwoordigd door de aarde.

In zijn hoofdwerk *Astronomia magna* wijdt hij een heel hoofdstuk aan de *philosophia adepta*, en ook aan de *medicina adepta*. De *philosophia adepta* bestaat uit twee onderdelen: kennis van de krachten van het firmament die in de [aardse] elementen en hun vruchten aanwezig zijn, en de wetenschap hoe je deze krachten tot een compositie kunt samenvoegen. *Medicina adepta* “is de geneeskunst die haar oorsprong in het gesternte heeft”.³

Deze meer esoterische kennis is dus naast het natuuronderzoek de tweede kant van de paracelsische geneeswijze. Een derde aspect, dat hier naadloos op aansluit, is de theologie. In de *Labyrinthus* vind je een perfecte synthese van deze drie benaderingen.

Het theologische werk van Paracelsus begint in 1525 vorm aan te nemen. Hij woont op dat moment in Salzburg, waar commentaren op het Matteus-

De *Labyrinthus*

Wat aan de *Labyrinthus* meteen opvalt, vergeleken bij zijn eerdere werken, is de rustige, als het ware gelouterde toonzetting. De felle uithalen naar zijn tegenstanders zijn verdwenen. Daarbij laat Paracelsus er echter geen twijfel over bestaan dat de gebruikelijke medische praktijk, gebaseerd op oude boeken, in zijn ogen een hopeloze dwaling is. Vandaar ook de titel: *Artsen op dwaalwegen*. Wat eigenlijk misleidend is, en dat geldt ook voor de Latijnse titel die Paracelsus er zelf aan heeft gegeven. Want waar het werkelijk om gaat, is niet het labrynt waar de traditionele artsen in ronddolen, maar de wegen die Paracelsus aanwijst om er uit te geraken. Alle grote onderwerpen uit zijn werk komen hier in geconcentreerde vorm nog één keer langs.

Veel wordt slechts aangeduid, getrouw aan zijn motto: “In ander verband heb ik ook verscheiden boeken geschreven (...). Laat iedereen die goed bestuderen. Want wat één keer geschreven is, daar ga ik niet opnieuw op in.”¹² En in zijn opdrachtschrijven aan de standen van Karinthe zegt hij: “Mijn uitdrukingswijze, ook de namen en begrippen en de manier waarop de recepten worden aangegeven [dit laatste slaat op het boek over de tartarische ziekten dat ook tot de bundel behoorde], mogen wat moeilijk te begrijpen zijn. Dit gebeurt niet om de lezer een rad voor ogen te draaien, maar zo zit de geneeskunst nu eenmaal in elkaar. Om de dingen wat begrijpelijker te maken, heb ik er toelichtingen bij gezet, die afzonderlijk bij mij te verkrijgen zijn.”¹³ Als dit als lokkertje was bedoeld waarmee hij zich onmisbaar wilde maken, heeft het helaas niet gewerkt. Verderop in de bespreking per hoofdstuk zal ik waar nodig wat aanvullingen uit andere boeken geven.

De *Labyrinthus* wordt ingeleid door maar liefst drie voorwoorden, om te beginnen met een ‘groet aan de hippocratische artsen’. Paracelsus is een grote bewonderaar van Hippocrates, terwijl er verder nauwelijks artsen zijn die zijn goedkeuring kunnen wegdragen. “Wanneer heeft de geneeskunst ooit een hoger niveau bereikt dan in de tijd van Hippocrates?”,¹⁴ vraagt hij retorisch. Hippocrates begreep nog het ‘boek van de natuur’, maar, nog belangrijker, hij zag ook de geestelijke krachten erachter. U moet weten, zegt Paracelsus, “dat Hippocrates eerder bij een spiritualische dan bij een naturalische school heeft behoord, hoewel hij daar niets over vermeldt”.¹⁵

Geneeskunst kun je niet van mensen leren, zo luidt het betoog van Paracelsus, en zeker niet uit boeken. Nu bestond de hele artsenopleiding in zijn tijd erin boekenkennis in je hoofd te stampen. In een medisch college werd een stukje van Galenus, Avicenna of een andere grootheid voorgelezen. Er

heerste de vaste overtuiging dat de mensen in de Oudheid alles al wisten en dat er niets meer te ontdekken viel. Wat in die boeken stond, was de hele waarheid. Vervolgens werden de commentaren erbij gepakt, en het onderwerp werd bediscussieerd met als doel de verschillende teksten, die immers een voor een als waar werden beschouwd, zo uit te leggen dat ze elkaar niet tegenspraken. Dat gebeurde uiteraard allemaal in het Latijn.

Paracelsus maakt hier dus gehakt van de hele medische wetenschap van zijn tijd. Zoals de apostelen hun gaven rechtstreeks van God ontvingen, zo is dit ook voor de arts mogelijk. De apostelen hadden de Heilige Geest als leermeester, de arts het *licht van de natuur*. En dat is het thema van de *Labyrinthus*: de boeken van de natuur. De arts moet leren de natuur zelf te lezen. In een ander van de Karinthische manuscripten schrijft hij ter verdediging van zijn landlopersbestaan:

*Wie de natuur grondig wil onderzoeken, moet haar boeken met zijn voeten doorlopen. Geschreven werken bestudeer je door de letters te volgen, de natuur bestudeer je door van land tot land te trekken: ieder land is een pagina. Zo ziet het boek van de natuur eruit, en zo blader je door de pagina's.*¹⁶

In het tweede voorwoord wordt de doolhof beschreven. In het centrum ervan heerst de Minotaurus of Monoculus, de Eenoog. Sommige artsen zijn helemaal verdwaald en vinden noch de uitgang noch het centrum. Anderen bereiken de Eenoog en blijven daar; hun wetenschap wordt 'beheerst door het eenogige': de dingen worden alleen met het fysieke en niet met het geestelijke oog bekeken. Paracelsus kijkt naar de medische geschiedenis en constateert dat Joden, Grieken en Arabieren er niets van hebben terechtgebracht. En de artsen van zijn tijd ziet hij in dezelfde dwaalsporen treden; van hen hangt het af of ook de laatste kans gemist zal worden. Paracelsus probeert het tij te keren.

Het derde voorwoord is een 'groet aan de lezer', waarin deze op het hart wordt gedrukt dat de geneeskunst door God zelf is geschapen, die ze in het boek van de natuur heeft geschreven.

Hieronder zullen de hoofdstukken een voor een worden besproken.

ren. Op andere plaatsen is echter sprake van de tegenstelling element – firmament: hier slaat het begrip ‘element’ alleen op de twee zwaardere elementen.

De arts, zegt hij hier, moet het firmament kunnen lezen, waar alle dingen hun oorsprong in hebben; en daarbij gaat het niet om de sterren in de zin van de huidige astronomie, maar om de astrale krachten die zij vertegenwoordigen. Waar het op aankomt, is het innerlijk en niet het uiterlijk. Geschreven of gedrukte boeken tonen nooit de werkelijkheid, maar alleen een spiegelbeeld. Neem dus geen genoegen met ‘de vleermuis’, maar lees de boeken daar waar ze in het echt zijn. Wat met de vleermuis bedoeld wordt, is niet duidelijk; misschien gewoon ‘papieren flodders’. Mogelijk is ‘fledermaus’ of ‘fledermus’ een kopieerfout en stond er pludermus (kletspraat). Of misschien wordt inderdaad de vleermuis bedoeld, als tegenstelling tot de iets eerder genoemde adelaar.

Alle ziekten, verklaart Paracelsus in de *Astronomia magna*, hebben hun oorsprong hetzij in het gesternte of in de elementen. Het is essentieel dat de arts in staat is dit onderscheid te maken, want je kunt de siderische (hemelse) ziekten niet genezen met behulp van de elementen, noch andersom. Elk soort ziekte vraagt om een geneesmiddel uit de eigen sfeer.²¹

III De elementen

Een hoofdstuk vol verrassingen. Het begint met de stelling dat de elementen en de mens nauwer met elkaar verwant zijn dan man en vrouw. Hier kom ik zo meteen op terug.

Vervolgens: gezondheid en ziekte werken bij de mens op een gelijksoortige manier als bij de elementen. En dan wordt het *corpus limi*, het ‘lichaam van leem’ dat de elementen hebben, vergeleken met het fysiek lichaam van de mens. Waar gaat dit over? De teksten van Paracelsus zijn doorspekt met citaten uit en toespelingen op de Bijbel, die niet altijd even makkelijk te herkennen zijn. In dit geval gaat het om het scheppingsverhaal: in Genesis 2:7 wordt beschreven dat God de mens uit een aardkluit vormde, ofwel uit de *limus* in de Latijnse vertaling van het Oude Testament, de leem dus. Paracelsus’ uitleg van dit vers luidt dat het hierbij niet zomaar om een aardkluit ging, maar

deze stof was een uittreksel uit alle schepsels in de hemel en op aarde. (...) Op deze manier is uit alle wezens, alle elementen, alle gesternten in de hemel en op aarde, van alle eigenschappen, ieder wezen, elke natuur, aard of boedanigheid enzovoorts datgene uitgetrokken dat het subtielste en beste was, en dit is samengetrokken tot een massa.

flegmatisch, cholerisch en melancholisch; voorts met de vier combinaties van de eigenschappen warm/koud en vochtig/droog (de *complexiones*), en met de elementen. Zo zou het element aarde koud en droog zijn. Paracelsus spreekt dat tegen: volgens hem heeft de aarde slechts één basiseigenschap, namelijk dat ze vast is. Bij de vruchten van de aarde, het plantenrijk dus, komen daarentegen alle combinaties voor (*complexiones* heb ik hier met constituties vertaald; ‘basisgesteldheden’ zou je ook kunnen zeggen): hij noemt als voorbeeld de boterbloem, die als heet en droog wordt beschouwd, en alruin, die koud en droog is. Deze basisgesteldheden komen niet voort uit het element, maar zijn een kwestie van ‘temperament’, dat wil zeggen, van de menging.

Aan de begrippen cholerisch, flegmatisch enzovoorts heeft de arts niets; die hebben niets te maken met de vier ‘zuilen’ (p. 63). Het begrip ‘zuil’ verwijst naar het *Paragranum*, het boek van de vier zuilen, namelijk filosofie, astronomie, alchemie en ethiek.²⁶ Maar als je een ziekte wilt herkennen, moet je je afvragen: met welk van de voortbrengselen van de elementen heb ik hier te maken? – een logische gedachte als je ervan uitgaat dat de mens een uittreksel is uit de hele wereld. “Zoals *flammula*, de boterbloem, zo is ook de ziekte van *flammula*.”

IV Het menselijk lichaam

Hier wordt de relatie tussen mens (microkosmos) en wereld (macrokosmos) verder uitgewerkt. Je hebt het boek van het menselijk lichaam doorgrond als je alle planten en mineralen daarin herkent. Zo worden de bloedvaten vaak met een boom vergeleken. Maar dat is niet genoeg, zegt Paracelsus, je moet veel preciezer zijn: waar herken je in het vaatstelsel van de mens de laurier, waar de cipres, de rozemarijn, enzovoorts. Als je deze verbanden doorziet, begrijp je de ‘anatomie’.

Weer een woord dat iets anders betekent dan wij gewend zijn. ‘Onze’ anatomie kwam in de tijd van Paracelsus net op, toen begonnen werd de lichamen van terechtgestelde misdadigers open te snijden. Paracelsus noemt dit ‘kadaver-anatomie’, en volgens hem leer je hierdoor niets over de mens. Net zo min als je uit het afgetapte bloed conclusies kunt trekken ten aanzien van de levende mens, want zodra het bloed het lichaam verlaat, is het dood.²⁷ Wat hij anatomie noemt, is de structuur, de vormkracht, het scheppend principe dat zich in de structuren openbaart. Het is ook geen statische toestand, maar een proces. Je zou de Paracelsische anatomie dan ook ‘occulte fysiologie’ kunnen noemen.

VII De natuurlijke apotheek en de inwendige arts

We zagen het al in het hoofdstuk over micro- en macrokosmos: alle verschijnselen in de natuur hebben een tegenhanger in de mens. De hele natuur is één grote apotheek, en deze apotheek zit ook in de mens. Op dezelfde wijze heeft ook iedereen een inwendige arts. Er vindt een constante strijd plaats tussen de inwendige vernietiger (*destructor*) en de inwendige bewaarder (*conservator*). Zonder deze laatste zou de uitwendige arts ons nooit in leven kunnen houden. Deze moet pas in actie komen wanneer de inwendige genezer het niet meer redt, en dan moet hij “met hetzelfde recept” (p. 115) verdergaan.

Dit lijkt een heel simpel hoofdstuk, maar het zet je makkelijk op een verkeerd spoor. Je zou kunnen menen dat hier een soort natuurgeneeskunde wordt aangeprezen. Dit blijkt echter een misvatting als je de rest van het werk bekijkt. Paracelsische geneeskunst is net zo min een natuurgeneeswijze als de homeopathie. Je zou ze een voortzetting ervan op een hoger niveau kunnen noemen. Dit hogere niveau, en daarmee de *kunst*, wordt (naast de criteria voor de middelkeuze en de dosering) bereikt door alchemie, of in het geval van homeopathie door potentiëring. Ter aanvulling een passage uit de paracelsische wondheilkunst:

In de buitenwereld kan de mens de natuur toebereiden om de natuur te bestrijden. De kunst komt van binnenuit; ze bebelst het onderzoek. Het onderzoek leidt in de buitenwereld tot ervarenheid. Zo wordt de kunst gevonden. (...) De mens werkt ook in de binnenwereld, net zo goed als in de buitenwereld. Ook in de binnenwereld wordt de natuur getransmuteerd, veranderd, om tegen de natuur te werken, en worden andere essenties gecreëerd. Aan het inwendige is meer gelegen dan aan het uitwendige. Ook de mens is tweevoudig: als persoon is hij een werker in de grote wereld, en in hem is er de kleine wereld. Daarin heeft hij zijn geest; dat is de tweede mens. (...)

In de buitenwereld kennen we een aantal zouten die door de kunst worden vervaardigd, zoals alkaliën en gesublimeerde zouten, die door verbindingen worden gemaakt en die we ook nodig hebben. Want de natuur heeft met de enkelvoudige grondstoffen niet genoeg geschapen voor alle kunsten, maar heeft het aan de kunst overgelaten om al naar behoefte onderdelen van de natuur samen te stellen, om ze af te breken en er iets anders van te maken, om er een grondstof van te maken die aan haar bedoelingen tegemoetkomt. Op deze wijze worden diverse grondstoffen gemaakt waaruit vervolgens een middel wordt samengesteld dat een grotere en een andere werking heeft dan de natuur zelf heeft kunnen voortbrengen. Want de kunst is een tweede natuur en een afzonderlijke wereld.³⁷

vrucht uit de hemel beschreven.⁴¹ *Meteorica* betekent bij Paracelsus hemelkunde in het algemeen; het gaat niet om meteorieten. In de microkosmos kan een dergelijk zaadje tot waterzucht leiden.

Als de lichaamssappen niet in evenwicht zijn (hoofdstuk III), is dat niet de oorzaak, maar het gevolg van een ziekte. Bijvoorbeeld *cholera* is geen ziekteoorzaak (*cholera* betekent hier gal). De oorsprong van de ziekte is niet de gal; alleen het ziektezaad is in de gal gevallen. De kleur, in dit geval geelzucht of gele ontlasting, is van de gal, maar de materie is van het zaad afkomstig.

Ook theologen en juristen zouden zich alleen aan de boeken moeten houden die God zelf geschreven heeft. Hij is de eerste en belangrijkste auteur, en de glosse, dat zijn de commentaren, de toelichting, die verkrijgen we van de Heilige Geest. Dat geldt voor theologie en rechten evengoed als voor geneeskunst, filosofie en astronomie.

IX Ontdekking van de geneeskunst door magie

Zowel de ziekten als hun genezing zijn in beginsel verborgen. Het zaadje waarvan hierboven sprake was, is een ‘siderisch’ ofwel ‘astraal’ zaadje; het behoort tot de kant van de natuur die voor ons fysieke oog onzichtbaar is. Om tot deze verborgen dingen door te dringen, moet de arts bekend zijn met magie – “want magie is de anatomie van de geneeskunst” (p. 131). Magie maakt de ‘organen’ in de buitenwereld zichtbaar; niet in een tastbare vorm, maar als krachten. Dat-gene wat geneest, zijn immers geestelijke krachten.

De signaturen bieden een ingang; maar om je weg te vinden, moet je de ‘ontdekkende magie’ kennen. Het is enigszins bevreemdend dat de magie hier slechts een ontdekkersrol krijgt toebedeeld. Paracelsus heeft het vaker over magie en kabbala; meestal in de zin van het totstandbrengen van een bovennatuurlijke werking. In zijn *Astronomia magna*, waar hij hier (p. 137) ook naar lijkt te verwijzen, geeft hij lange overzichten over de verschillende disciplines binnen de astronomie, waaronder magie. Binnen de magie onderscheidt hij weer zes soorten; een daarvan is het genezen met behulp van woorden: *magia characteralis*.⁴² Misschien wilde hij in de *Labyrinthus*, die hij tenslotte graag gedrukt wilde zien, zijn beschermheren niet afschrikken met iets wat ze als ‘tovenarij’ zouden kunnen duiden?

De duivel heeft altijd zijn best gedaan om de mens van deze ontdekkings-tocht af te houden, want als we werkelijk de geheimen van de natuur zouden doorgronden, zouden we niet meer onze materiële begeertes najagen. Om

Met de druk schoot het niet op. Paracelsus schreef ondertussen verder aan de *Astronomia magna*, “de hele filosofie van de grote en de kleine wereld”, een soort kosmologie en antropologie ineen. Het werk is niet afgekomen: er zijn zo’n vierhonderd pagina’s van overgeleverd, grote delen ontbreken. Tegelijkertijd werkte hij aan de theologische bundel *Vita beata*. Zoals hij al enkele jaren gewoon was, schreef hij ook voor het komende jaar, 1539, een vooruitblik. Hij eindigt met de opmerking: “Als ik een vaste woonplaats had vanwaar ik de constellatie langere tijd zou kunnen bestuderen, had ik er meer uit kunnen halen...”⁴⁸ In de inleiding benadrukt hij hoezeer het van de mensen afhangt of ze een invloed uit de hemel toestaan en in zich opnemen. Aangezien eerdere invloeden nog volop doorwerken in het gemoed van de mensen, is zijn inschatting dat de actuele constellatie voorlopig weinig uitwerking zal hebben.

Waar hij in 1539 verbleef, is niet bekend. In 1540 verscheen hij opnieuw in Klagenfurt, waar de standenvergadering bijeenkwam. Dezelfde kunstenaar AH vervaardigde een nieuwe gravure, die laat zien hoe oud Paracelsus in die twee jaar is geworden. Naast zijn lijfspreuk lezen we daarop *Omne donum perfectum a deo, imperfectum a diabolo* – “iedere volmaakte gave is van God, iedere onvolmaakte, van de duivel”. Een subtiële vingervijzing naar de standenvergadering?

